

BARTÓK ISTVÁN

**EGY LEGENDA SZÜLETÉSE, HALÁLA ÉS ÚJJÁSZÜLETÉSE
(Lippi Zsigmond magyar nyelvtana: *Wi grammatica*, Buda, 1490)**

A rejtélyes magyar nyelvtanra utaló híradás a 19. század közepén Ponori Thewrewk József jóvoltából került be a szakirodalomba. A szerző Keresztési József grammatikai munkáját ismerteti; előtte azonban könyvének első részében áttekinti a diszciplína magyarországi történetét. A kutatás leginkább a Janus Pannonius nyelvtanára vonatkozó adatra figyelt fel. Ponori Thewrewk Bod Péter nyomán idézi Baranyai Decsi János tudósítását a Janus-grammatikáról, majd így folytatja: „Üdvözült b. Nalácz József Bod Péter »Magyar Athenása« egy példányának azon oldalára, hol a’ most idézett diák szavak állanak, saját kezével följegyzé: »Én ezt a’ grammaticát láttam katona-koromban Bécsben.«”¹

Naláczira hivatkozva Ponori Thewrewk közöl egy adatot egy másik nyelvtanról is: „Lippi Zsigmond: *Wi grammatica*. Budán 1490. 4r. – Ezt ugyan a’ hét éves háború egyik bajnoka, b. Nalácz József után írom; ’s úgy hiszem, ő Lippi nyelvtanát is Bécsben fogta látni; s talán egyszerre Mecsinczeiével [= Janus Pannonius].”² Ha végigkísérjük Lippi Zsigmond említéseit a szakirodalomban, egészen bizonyosan nem jutunk ellenőrizhető adatokhoz a nyelvtudomány történetét illetően. Ugyanakkor a tudománytörténet számára tanulságos lehet, hogyan alakult a századok során az *Wi grammatica* hírének fogadtatása.

Ponori Thewrewk Janus és Lippi nyelvtanát művelődéstörténeti összefüggésekben is elhelyezi, és ennek során még korábbi előzményeket is feltételez: „I. Mátyás királyi udvarában a’ magyar nyelv ápolását, mit elődei dicséretesen kezdtetek és folytattak, legmagasb tökélyre vivén, kedvelt udvari emberei, tudósai a’ nemzeti nyelv mellett buzogtak. Különösen kettő a’ régibb nyelvtani jegyzeteket fölmutatta, jobb rendbe szedé, új alakba öntötte, megbővíté, kiadá.” Ponori Thewrewk Janus nyelvtanát 1462–65 körülre datálta, ezért írta a következőket: „A’ remek előmenet örök bizonyosságául huszonöt-huszonnyolcz év alatt két magyar nyelvtan láta világot; mert az »Uj grammatica« czim egy

¹ A Janus-grammatika kérdéséről több helyen is írtam, a legrészletesebben: BARTÓK István, „*Nem egyéb, hanem magyar poézis*”: *Sylvester János nyelv- és irodalomszemlélete európai és magyar összefüggésekben*, Bp., 2007 (Irodalomtudomány és Kritika: Klasszikusok), 55–85.

² PONORI THEWREWK József, *Keresztési József 1799-iki magyar nyelvtudományi művének felfödözése ’s megismertetése*, I. Mátyás király óta jelenkorunkig készült és megtudhatott magyar nyelvtanok és némi nyelvészeti munkák előbocsátott följegyzése ’s itt-ott szemléjével együtt, Pozsony, 1844, 5–6.

előbbinek kijöttét kétségkívül föltételezi, bátor annak kinyomtatását b. Naláczi föl nem jegyzé.

Véleményem szerint, a' nyelvtanító Lippi Zsigmond testvére lehetett a' Mátyás királytól pártolt Lippi Fülöp föstésznek, kiről »Kernhistorie aller frayen Künste und Wissenschaften. Leipzig 1748. Erstes Stück, Geschichte der Zeichenkunst und Mahlerey.« 27-ik oldalán olvasom: »Im Jahre 1505. gieng des liederlichen Lippi (Mahlers) Sohn Philipp von der Welt ab, der Seien Vater an kunst und Guten Sitten übertroffen. Mathias Coruin, König in Ungarn, bediente sich einigemahl seiner Geschicklichkeit in Verfertigung verschiedener Gemählde.«³

A hivatkozott forrás, Naláczi József a bécsi magyar testőríróknak ha nem is a legismertebb, de nem is elhanyagolható képviselője. 1755-től 1764-ig a nagyenyedi református kollégiumban tanult. Két évi kancelláriai gyakorlat után, 1766-ban Hadik András generálisnál jelentkezett a bécsi „testőrző seregbe”, ahol 1788-ig szolgált. Hogy mennyire fogékony volt a nyelvek és a nyelvművelés iránt, az abból is kitűnik, ahogyan emlékiratában Hadik Andrást jellemzi: „Ez a nagy ur nem csak a hadban volt nagy, hanem a haza dolgaiban is olyan értelemmel bírt, hogy sem a deákban, sem a magyarban ékességét senki is az egész hazában utól nem érte, mely most is tulajdon munkáiból megtetszik. Nevezetesen magyarul úgy tudott, hogy a közbeszédben is olyat nem lehetett hallani.”⁴ A *Jámbor szándék* megjelenése után Naláczi elsőként ajánlott fel pénzt egy magyar tudós társaság létrehozásához, mégpedig ezer forintot. Franciából fordított regényt, drámát, novellát és esztétikai értekezést, ezek megjelentek nyomtatásban. Hadi műszótára kéziratban maradt.⁵

Naláczi emlékiratának sajnos csak az eleje van meg, Bécsbe érkezésének leírásánál a kézirat megszakad. Így nem tudhatjuk, hogy ebben számolt-e be a grammatikákhoz kapcsolódó élményeiről, és ezekre vonatkozóan más adatot sem ismerünk. Mindazonáltal nincs okunk kétségbe vonni Naláczi „jámbor szándékát”. Csak remélhetjük, hogy Ponori Thewrewk József értesüléseinek forrására is igaz, amit a báró emlékiratáról állít annak bevezetőjében: „ezen csekélységben [...] a tökéletes igazságot követni kívántam, hogy semmit ide ne irjak, amit vagy magam bizonyosan ne tudjak vagy valóságnak nem hallottam, minden mellelesleges indulatok ösztönét is elnyomva.”⁶

Amint a fentebbiekből kitűnik, Ponori Thewrewk csak „úgy hiszi”, hogy Naláczi Bécsben látta Lippi Zsigmond nyelvtanát, „talán egyszerre” Januséval. Az idézett szövegösszefüggés szerint az „Új grammatika” címéből is valamiféle szükségszerű előzményre következett, ami a még annál is régebbi „nyelvtani jegyzetek” nyomán készült, és azokhoz képest „jobb rendbe szedett, új alakba öntött, megbővített”, sőt „kiadott” munka volt, akárcsak az azt követő. Ponori Thewrewk meggyőződése szerint tehát mindkét Mátyás-kori magyar nyelvtan megjelent nyomtatásban, amennyiben a „kiadá”

³ Uo.

⁴ *Báró Naláczi József emlékirata*, http://adatbank.transindex.ro/html/alcim_pdf8732.pdf (2011.09.18), 135.

⁵ SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, IX, Bp., 1903, 799–800. Fordításairól: BIRÓ Ferenc, *A legérzékenyebb nemzedék (Báróczi Sándor és „testőríró” barátai)*, ItK, 82(1978), 13–31.

⁶ NALÁCZI, i. m., 124.

kifejezés ezt jelenti. A „huszonöt-huszonnyolc év” említése kétségtelenné teszi, hogy Ponori Thewrewk Lippi közvetlen előfutárának Janust tartotta. Az ő nyelvtanára vonatkozik, hogy „annak kinyomtatását b. Naláczí föl nem jegyzé.” Lippi munkájának kinyomtatását talán igen? Az idézett szikár címleírásból („Lippi Zsigmond: Wi grammatica. Budán 1490. 4r.”) ez egyértelműen nem következik. Egy kéziratról is tudható keletkezésének helye és ideje, sőt még negyedréti formátumú is lehet. Mivel azonban Ponori Thewrewk nem árulja el, hol jegyezte föl Naláczí a Lippi-grammatikára vonatkozó adatot, az eredeti forrást nem tudjuk ellenőrizni. Talán az emlékirat elveszett részében volt olvasható, amit Ponori Thewrewk még ismerhetett? Esetleg a *Magyar Athenás* említett példánya tartalmazott egy ilyen széljegyzetet is? Ponori Thewrewk kétségtelenül megszerzett egyet s mászt Naláczí hagyatékából. Az említett hadi műszótár kézírata bizonyosan nála volt. Nem elképzelhetetlen, hogy a nevezetes *Magyar Athenás*, amelybe Naláczí „saját kezével följegyzé”, ami a Janus-grammatikáról eszébe jutott, ugyancsak birtokában volt.

Akárhol és akármit is látott Naláczí József, a 19. századi szakíróknak eszükbe sem jutott kétségbe vonni a rá hivatkozó híradás hitelességét. Ferenczy Zsigmond pannonhalmi bencés szerzetes, a pozsonyi királyi akadémián a magyar nyelv és irodalom rendes tanára szakterületének áttekintésében a következőket írja: „1463 írt Cesinge, P. Tewrewk szerint: Meczinczei János (Janus Pannonius, másképp if. Vitéz János) pécsi püspök magyar nyelvtant, mellyről Decsi János 1598 tavaszé 5-én Telegdy Jánoshoz intézett levelében magasztalólag emlékezik; de melly irodalmunk nem kis kárára elveszett. Lippi Zsigmond adta ki Budán »Wi grammatica« czimű munkáját, mellyet a’ nagy régiség buvár, P Tewrewk Jósef ismertetett meg.”⁷

Ferenczy tíz évvel később kiadott irodalomtörténetében a Mátyás-korról szólva átveszi és tovább színezi Ponori Thewrewk méltatását a magyar nyelv ügyében fáradozó tudósokról: „Mátyás udvarában a magyar nyelv ápolását, mit elődei dicséretesen kezdték és folytattak, legmagasb fokra emelvén, kedvelt udvari emberei, tudósai, a nemzeti nyelv mellett buzogtak; asztalánál, nem ügyelvén olasz föld szülte nejére, nem a külföldi, idegen ajku tudósokra, magyar verseket énekeltetett.”⁸ A magyar nyelv művelésének dokumentumai között említi Janus Pannonius 1463-ban készített magyar nyelvtanát, „mellyet jelenleg, irodalmunk nem kis kárára, mély homály föld. [...] Lippi Zsigmond 1490. írt magyar nyelvtant, s ki-adta Budán, »Wi grammatica« czim alatt. De ez is elveszett. Emlékezetbe Ponori Thewrewk József hozta.”⁹

Mándy Péter, a Kantot fordító Szatmár megyei főszolgabíró a magyar nyelvről értekezve történeti visszatekintésében „nyelv tudósainkról” megállapítja: „számosan találtnak azok között, kik nyelvünknek természetű, és válságos előnyei földériteése fölött virrasztva még már a hajdankortól fogva jeles munkákat hagytak hátra, melyeknek eredeti forrásából sokaságukhoz képest bár parányit lehetne alkalmam meríteni, mindazáltal

⁷ FERENCZY Zsigmond Jákó, *Adalék honi nyelvünk 's irodalmunk történetéhez*, Pozsony, 1844, 26.

⁸ FERENCZY Zsigmond Jakab, *A magyar irodalom és tudományosság története*, Pest, 1854, 59.

⁹ *Uo.*, 61–62.

azok neveit – a mennyire tudomásomra jutottak – a késő kornak átadni, s ide iktatni azért is jónak láttam, hogy a kiknek idejük és módjuk leend, azoknak kintseit nálamnál mind mélyebben, mind terjedelmesebben kiaknázhassák.

Következők azok:

Erdőssy vagy Sylvester János magyar nyelvtan Uj Sziget 1539.

Cesinge vagy Janus Pannonius Pétsi püspök magyar nyelvtan 1463.

Lippi Sigmond wi grammatica Budán 1491.

Krakkai magyar a. b. c. 1586.

Orthographia Ungarica Krakkó 1549.

Mólnár Albert magyar grammatica Hannovera 1610.”¹⁰

Békési Emil egy vitacikkében Jancsó Benedek elutasító álláspontjával szemben védelmébe veszi Janus Pannonius magyar grammatikáját. Érvei között elődei nyomán említi Lippi Zsigmond nyelvtanát: „tegyük ide még azt is, – habár csak e kevéssé ismert adatra figyelmet fordítandók is – hogy éppen ugyanazon renaissance-korból egy más magyar nyelvtan-íróról is tesz említést Ferenczy Zsigm. J., Magy. irod. és tudom. története 62. l. – ezen kevéssé ismert forrásai miatt nagyobb figyelemre méltó munka.”¹¹

Szinnyei József írói lexikonában Lippi Zsigmond önálló szócikket kapott, még ha igen rövidet is: „Magyar nyelvtanát 1490-ből idézi Ponori Tewrewk József, Keresztesy József műveinek megismertetése. Pozsony, 1844. cz. munkájában. L. műve azonban ismeretlen.”¹²

A Lippi Zsigmondra vonatkozó adattal kapcsolatban a 20. századi kutatás szinte kizárólag a kételkedés indokoltságát hangoztatta. Balázs János nyelvtanirodalmunk kezdeteit vizsgálva több helyen is említi. Egy tanulmányában a Janus-grammatikát illető fenntartásainak kifejtése után ezt írja: „Még nagyobb óvatossággal kell kezelnünk azt a másik tudósítást, mely szerint 1490-ben Budán (!) megjelent egy negyedréteg alakú, magyar nyelvtan, melynek szerzője Lippi Zsigmond volt.” Ponori Thewrewk feltételezését, mely szerint az író Lippi Fülöp „föstész” testvére lett volna, így kommentálja: „E »föstész« – ismertebb nevén Filippino Lippi, a híres Fra Filippo Lippinek szintén híres fia – 1488-ban valóban készített oltárképet Mátyás király rendeletére. Vajon valóban élt, s akkoriban járt hazánkban Zsigmond nevű öccse is? De ha járt is magyar földön ilyen nevű olasz humanista, és írt is magyar nyelvtant, azt Budán 1490-ben aligha adhatták ki, mivel itt ekkoriban tudomásunk szerint már nem működött nyomda. (A Hess-féle 1473-ban létesült, de csak rövid ideig állt fenn.) Így hát Naláczi szóban forgó tudósítását csak nagy kételkedéssel fogadhatjuk.

Végeredményben tehát, amíg Janus Pannonius és Lippi művéről valami kézzelfoghatóbbat nem tudunk meg, mégis csak Sylvester Jánost kell tekintenünk az első magyar grammatika írójának.”¹³

¹⁰ MÁNDY Péter, *A magyar nyelv eredete és előnyei: 's javalat arról: mikép' lehetne a magyar írást könnyíteti s egyszerűsíteni*, Szatmár, 1858, 28.

¹¹ BÉKÉSI Emil, „Ki írta az első magyar nyelvtant?”, *Figyelő*, 5(1878), 92–95, 93.

¹² SZINNYEI, *i. m.*, VII, Bp., 1900, 2230.

¹³ BALÁZS János, *Ki írta az első magyar nyelvtant?*, FK, 4(1958), 116–120, 120.

Sylvester-monográfiájában Pónori Thewrewknek a Naláczira hivatkozó említéseiről így nyilatkozik: „E tudósításait azonban csak nagy kétkedéssel fogadhatjuk. Ezért mindaddig, amíg Janus Pannonius, valamint Lippi Zsigmond művéről nem tudunk meg valami kézzelfoghatóbbat, továbbra is Sylvester Jánost kell tekintenünk a magyar grammatikai irodalom úttörőjének.” Itt a jegyzetekbe kerül a kommentár.¹⁴

Egy nyelvtani tanulmányokat tartalmazó kötetben Balázs János ismét megfogalmazta véleményét nyelvtanirodalmunk előzményeiről és kezdeteiről. Figyelemre méltó az a betoldás, amivel kiegészítette a fentebb idézett szakaszt: „De ha járt is magyar földön ilyen nevű olasz humanista, és írt is magyar nyelvtant (ami elvégre is elképzelhető volna), azt Budán 1490-ben aligha adhatták ki...”¹⁵

A tanulmánykötet ismertetése során Károly Sándor – saját meghatározása szerint – „az egyes dolgozatok téziseit, főbb gondolatait pontokba foglalva” közli. Ennek során Balázs fentebbi tanulmányának szóban forgó tételét összefoglalva pontosan adja vissza az állítás lényegét: „3. Janus Pannonius és Lippi Zsigmond állítólagos nyelvtanairól nincs biztos tudomásunk. (173–7).”¹⁶

Szathmári István osztja Balázs kételyeit, sőt mintha még kritikusabb lenne. A fentebb idézett tanulmányokra hivatkozva ő is megállapítja: „Azt a tudósítást [...], amely szerint 1490-ben Budán megjelent egy negyedréte alakú magyar nyelvtan, Lippi Zsigmond munkája – Balázs indoklása alapján [...] –, csak teljes kétkedéssel fogadhatjuk.”¹⁷ Balázs János „nagy kétkedéséből” – aminek közepette azért „elvégre is elképzelhető volna” a Lippi-grammatika – Szathmári Istvánnál már „teljes kétkedés” lesz.

Szathmári könyvéről írott recenziójában Papp László indokoltan tartja az erős fenntartásokat. Említi, hogy a szerző „foglalkozik az előzményekkel is [...] a nyelvtanirodalom indulásával, a Sylvester előtti grammatikai megjegyzésekkel. Janus Pannonius és Lippi Zsigmond állítólagos nyelvtanával kapcsolatban – teljes joggal – erős fenntartásokkal él; véleménye szerint »teljes bizonyossággal továbbra is Sylvester Jánost kell az első magyar grammatika írójának tekintenünk« (68).”¹⁸

Erika Ising az egyetlen kutató a 20. században, aki nem a kételkedésnek adott hangot. A népnyelvek szerepét vizsgálva a régiség latin grammatikáiban, Balázs János nyomán megemlíti, hogy bizonyos régi magyar források hírt adnak Janus Pannonius és Lippi Zsigmond nyelvtanáról, amelyek a 15. század végén készültek. Ezekről igen tárgyilagosan csak annyit szögez le, hogy nem ismerünk belőlük példányokat – ezért nem tudhatjuk, hogy tartalmaztak-e népnyelvi elemeket.¹⁹

¹⁴ BALÁZS János, *Sylvester János és kora*, Bp., 1958, 67, 401.

¹⁵ BALÁZS János, *Nyelvtanirodalmunk előzményei és kezdetei* = *Nyelvtani tanulmányok*, szerk. SULÁN Béla, Bp., 1961, 167–184, 177.

¹⁶ KÁROLY Sándor, *Nyelvtani tanulmányok. Szerkesztette: Sulán Béla, Budapest, 1961. Tankönyvkiadó. 212 l.*, Nyelvtudományi Közlemények, 64(1962), 247–255, 248, 254.

¹⁷ SZATHMÁRI István, *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*, Bp., 1969, 68.

¹⁸ PAPP László, *Szathmári István: Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk. Nyelvészeti tanulmányok 11. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968. 453 lap, MNy, 93–94(1969), 295–298, 296.*

¹⁹ „Ältere ungarische Quellen berichten über Grammatiken, die von János Pannonius und Zsigmond Lippi bereits am Ende des 15. Jhs. abgefaßt wurden. Ob sie volkssprachliche Elemente enthielten, ist unbekannt, da

Lippi Zsigmond magyar nyelvtanának legendája a 18. század végén született, a tizenkilencedikben élte virágkorát, a huszadikban csaknem meghalni látszott. A 21. század elején azonban mintha újjáéledt volna. Vékony Gábor Dévai Mátyás ortográfijáról értekezve említi az *u*, *ú*, *ü* és *ű* hang jelölésére alkalmazott betűket. Ezt összeveti Galeotto Marzio megjegyzésével, aki megfigyelte, hogy a magyar nyelvben az *u* hangot négyféleképpen ejtik, és ennek jelentés-megkülönböztető szerepe van. A Dévai körüli értelmezési zavarokra utalva Vékony Gábor így folytatja: „E körülmény annak a feltételezésére kényszerít bennünket, hogy Dévai előtt egy ma ismeretlen grammatikával számoljunk, amely a Galeotto-féle négyfajta *u* betűt megkülönböztette volna. Netán mégis létezett a Naláczi által följegyzett Lippi Zsigmond-féle grammatika? Ennek meglétét tagadni annak alapján, hogy Budán 1490-ben nem működött nyomda, nem lehet, mert Naláczi nem mondja, hogy itt nyomtatott könyvről van szó, a Lippi-féle helyesírás pedig hasonló Dévaihoz (*wi* = *új*). Úgy látszik tehát, hogy Dévai grammatikájának s ezzel együtt ábécéjének – Sylvesteréhez hasonlóan – 15. századi előzménye van.”²⁰

A két „állítólagos” 15. századi magyar nyelvtant, Janus Pannoniusét és Lippi Zsigmondét általában együtt emlegetik, a kételkedést az utóbbival kapcsolatban a 20. század közepétől még inkább indokoltnak tartják. A két munka közötti lényeges különbséget abban látom, hogy míg egy – okkal vagy ok nélkül – Janusnak tulajdonított grammatika egykori létezését több, egymástól független adat legalábbis valószínűsíti, Lippi Zsigmond művére egyetlen, ma már ellenőrizhetetlen hivatkozás alapján lehet következtetni, a szakirodalom csak ezt tudja ismételtetni. Ha az adott munkára vonatkozó megbízható filológiai adatok nem is állnak rendelkezésünkre, az európai nyelvtudomány történetébe pontosan beleillene egy efféle kísérlet. Hogy harmadszor is idézzem Balázs János kapcsolódó szavait: „elvégre is elképzelhető volna”. A citátumot a magam részéről így egészítem ki: „elvégre *nagyon is* elképzelhető volna”. Közismert, hogy a 15. század második felében kezdődött a népnyelvek felértékelése. A latin grammatikákhoz fűzött népnyelvű kiegészítések (definíciók, szabályok, paradigmásorok) már nemcsak a tananyag könnyebb megértését célozták, hanem alkalmat adtak arra is, hogy felismerjék és a latin nyelvtan mintájára rögzítsék az élő nyelvek sajátosságait. A folyamat a neolatin régiókból indult el, és a párhuzamos latin–vulgáris rendszerezések révén Európa-szerte a nemzeti nyelvek grammatikai irodalmának kialakulásához vezetett.²¹

sich keine Exemplare erhalten haben. Vgl. J. Balázs, Sylvester János és kora (1958) 66f.” Erika ISING, *Die Herausbildung der Grammatik der Volkssprachen in Mittel- und Osteuropa: Studien über den Einfluss der lateinischen Elementargrammatik des Aelius Donatus „De octo partibus orationis ars minor”*, Berlin, 1970, 180.

²⁰ VÉKONY Gábor, *Ótörök felirat a Homokméggy-halomi honfoglalás kori temetőből = A székely írás emlékei, kapcsolatai, története*, Bp., 2004, 49–125, 93. A tanulmány első, lényegesen rövidebb változata: *Életünk*, 31(1993), 783–796. Ebben a Lippi-grammatikáról még nem esik szó.

²¹ Minderről részletesebben: BARTÓK, „Nem egyéb...”, *i. m.*, 18–53; LŐRINCZI Réka, *Előzményekről, reneszánsz grammatikákról, folytatásról = Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban*, szerk. KESZLER Borbála, TÁTRAI Szilárd, Bp., 2009 (Segédkönyvek a Nyelvészet Tanulmányozásához, 88), 187–197.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2033. CZX. évfolyam 40szám

Bármennyire is csábító feltételezésekre adhat alapot a Mátyás udvarában megforduló itáliai humanisták érdeklődése a számukra egzotikusnak tűnő magyar nyelv iránt, be kell látnunk: sem Sigismundo Lippi nevű olaszt, sem az idézethez hasonló című magyar nyelvtant nem ismerünk. (Hacsak nem Szenci Molnár Albert *Nova Grammatica Ungaricáját*...) Talán sosem fog kiderülni, hol és mit láthatott Naláczi József, amit *Wi grammaticaként* említett, és akkor maradhatunk a képzelgésnél. Mindazonáltal az ügyel kapcsolatban az sem lehet érdektelen, amiről biztos tudomásunk van: nevezetesen, hogy a híradás nyomán hogyan lángolt fel, majd hagyott alább a 19. század második felének hazafias felbuzdulása, később hogyan fogalmazódtak meg a kételkedés különböző fokozatai, majd milyen megfontolásokból irányulhatott újra a figyelem Naláczi József rejtélyes említésére.